

stichting **Forum** voor
Stedelijke Vernieuwing

DE ETENDE STAD

DE ETENDE STAD

Verslag Breed Beraad gehouden op 26 september 2016

Drs. J.W. Custers / Custers Teksten

INHOUD

VERSLAG	4
DEELNEMERS	13
AGENDA	15
PRESENTATIE HAN WISKERKE	18
ENKELE GEGEVENS OVER HET FORUM VOOR STEDELIJKE VERNIEUWING	23
BESTUUR & RAAD VAN ADVIES	27

VERSLAG

Voedsel is de afgelopen eeuw van de stedelijke (beleids)agenda verdwenen. Dat is niet terecht, bleek uit het Breed Beraad over 'de etende stad'. De voedselvoorziening in steden raakt aan vele thema's, van gezondheid tot ongelijkheid, afval, transport en sociale samenhang. Te veel is voedsel nu een plattelandsthema, waardoor de tegenstelling tussen stad en platteland dreigt te verscherpen. Om dit en andere aan voedsel gerelateerde problemen terug te dringen, is het van belang dat de stedeling minder vervreemd raakt van zijn voedsel. Stads- en regionale landbouw kan daarin een belangrijke rol spelen. Ook hebben steden er een groot belang bij hun inwoners gezonder te laten eten. Zo leverde het Breed Beraad een eerste aanzet tot een voedselagenda voor de stad.

Achtergrond

In steden verschieft zowel bij burgers, ondernemers en wetenschappers als bij stadsbestuurders de aandacht voor voedsel ingrijpend van kleur. Allereerst groeit in steden de vraag naar en het aanbod van gezond en duurzaam voedsel. Dit komt onder meer tot uitdrukking in een sterk toenemende aandacht voor biologische, streekgebonden producten, stadslandbouw etc. Tegelijkertijd is in steden nog steeds sprake van een omvangrijk aanbod van voedsel dat substantiële risico's oplevert met betrekking tot overgewicht, obesitas en voedingsgerelateerde chronische ziekten. Hiernaast wordt in steden voedsel steeds meer gekoppeld aan 'leisure'. Naast de dominante rol van fast food restaurants valt in dit verband de sterke groei op van allerlei 'gezond en duurzaam voedsel-festivals'. De recente ontwikkeling van markt- en foodhallen (onder andere in Rotterdam en Amsterdam) kan ook in dit licht worden gezien. Tenslotte tonen ook wetenschappers steeds meer belangstelling voor 'de etende stad'. Een en ander brengt met zich mee, dat in steeds meer steden stadsbestuurders proberen, bijvoorbeeld aan de hand van zogenoemde 'voedselagenda's', in te spelen op zowel de kansen als bedreigingen van deze ontwikkelingen. Daarbij staan zij voor de opgave keuzes te maken met betrekking tot economie, gezondheid/veiligheid, duurzaamheid en betaalbaarheid en deze keuzes te vertalen in effectieve interventies (regulering, stimulering, voedselonderwijs en -onderzoek etc.).

De toenemende aandacht voor het thema 'de etende stad' kan niet los worden gezien van nationale en internationale (beleids)ontwikkelingen met betrekking tot voedsel. Het karakter van de voedselproductie en -consumptie is in (inter)nationaal verband ingrijpend veranderd. Enerzijds is, door toegenomen handel en investeringen, steeds meer geïntensiveerd, geïndustrialiseerd en geglobaliseerd en zijn, in samenhang hiermee, eetpatronen wereldwijd verschoven naar meer samengestelde producten, meer vlees en zuivel en meer suiker en suikerhoudende dranken en etenswaren. Anderzijds is wereldwijd ook sprake van een groei van biologische landbouw, de opkomst van kortere ketens, meer regionaal geproduceerd voedsel en bewuster eten. In dit licht zet de Nederlandse rijksoverheid, mede in vervolg op een advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, inmiddels in op een beweging van het tot voor kort vigerend beleid met betrekking tot land- en tuinbouw, veeteelt en visserij naar een op nieuwe leest geschoeid integraal voedselbeleid.

Met de organisatie van het Breed Beraad over het thema 'de etende stad' beoogt het Forum voor Stedelijke Vernieuwing een bijdrage te leveren aan het inzicht in het aan de orde gestelde thema en daarmee aan een positieve ontwikkeling van de steden in ons land. Tijdens het Breed Beraad werd de aandacht daarbij toegespitst op:

1. duiding van (beleids)ontwikkelingen met betrekking tot voedsel (in steden en in (inter)nationaal verband);
2. identificatie van kernvraagstukken op het gebied van voedsel in steden;
3. verkenning van mogelijke handelingsperspectieven voor betrokken private en publieke partijen (al dan niet gezamenlijk).

Inleiding

Cees Veerman, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit tussen 2002 en 2007, wees in zijn inleiding op het toegenomen bewustzijn over gezondheid en de invloed van voeding daarop. Goed voedsel is tegenwoordig meer dan calorie- en vitaminerijk; het draagt ook bij aan een langer leven. Daarnaast krijgt voedsel in toenemende mate een emotionele component, samenhangend met de wijze waarop en omstandigheden waaronder het wordt geproduceerd. Authentiek en streekgebonden voedsel wordt steeds populairder en steeds meer mensen willen zelf op de een of andere wijze betrokken raken bij het voortbrengen van hun voedsel. Slogans als 'direct van het land' en 'van onze eigen boeren' doen het goed in

reclames en de volkstuintjes van Albert Heijn hebben een enorm succes. In de stad worden groenten verbouwd in daktuinen en raken de volkstuintjes weer in zwang. Vroeger hadden de volkstuintjes een belangrijke economische achtergrond: mensen met lagere inkomens konden zo goedkoop eigen voedsel produceren, op een plek waar ze met de fiets naar toe konden. De volkstuintjes hadden ook een sociale component: je onderhield er contacten en maakte deel uit van een bepaalde cultuur. Dit zakte later weg door het gemak waarmee voedsel beschikbaar kwam in de supermarkten. Nu worden volkstuintjes weer populair omdat ze tegemoet komen aan de behoefte aan gezonde en authentieke voeding en aan meer betrokkenheid daarbij.

Ook wetenschappelijk is er meer interesse voor voeding. Hoe breng je goed voedsel op een goede wijze voort? Welke gewasbescherming en bemesting pas je daarbij toe? En hoe komt het voedsel bij de consument? De trend is om te proberen de voedselketen te verkorten, om voedsel verser te houden en het aantal bewerkingen te verminderen. Ook dierenwelzijn speelt in toenemende mate een rol. Sommige wijzen van voortbrenging krijgen door al deze ontwikkelingen het aureool van 'oorspronkelijk en goed'. Maar zijn ze dat wel?

Alle genoemde maatschappelijke trends versterken elkaar. De kunst aan steden is om dit op een goede manier vorm te geven.

Duiding van (beleids)ontwikkelingen

Han Wiskerke, professor rurale sociologie aan de Wageningen Universiteit, gaf een duiding aan de ontwikkelingen rond voedsel in steden en internationaal verband en plaatste deze in historisch perspectief. Zijn inspiratiebron was het boek van Carolyn Steel, getiteld 'De Hongerige Stad'. Een citaat uit de inleiding hiervan: 'Het voeden van de stad is een gigantische onderneming; een onderneming die een grotere maatschappelijke en fysieke impact op ons leven en onze planeet heeft dan enig andere menselijke bezigheid. Als we nagaan dat er voor een stad als Londen elke dag voldoende voedsel voor dertig miljoen maaltijden moet worden geproduceerd, geïmporteerd, verkocht, bereid, genuttigd en weer weggewerkt, en dat ongeveer hetzelfde elke dag gebeurt in alle steden op de wereld, dan is het eigenlijk verbazingwekkend dat stadsbewoners überhaupt te eten hebben.' Wiskerke voegde hieraan toe dat er mondiaal elke dag 200.000 nieuwe stedelijke bewoners bijkomen. Dat geeft aan om welke gigantische uitdaging het gaat. Later werd vanuit het gezelschap toegevoegd dat ook het voeden van de bevolking op het platteland een uitdaging blijft, ook al zal de omvang van de rurale bevolking (nu drie miljard mensen) vanaf 2020 afnemen.

De relatie tussen voeding en de stad is al zo oud als de stad bestaat, aldus Wiskerke. Je ziet het al aan de vele aan voedsel gerelateerde straatnamen in steden, zoals de Visstraat, Kalverstraat of Hamsteeg. Het zijn verwijzingen naar waar vroeger voedsel werd geproduceerd en/of verhandeld.

De groeisnelheid en omvang van steden werd eeuwenlang sterk bepaald door de productieve capaciteit van het omringende land voor wat betreft voedsel en energievoorziening. Het meest bederfelijke voedsel kwam uit de directe omgeving van de stad, het vlees kwam van iets verder weg omdat het vee de stad in kon wandelen om te worden geslacht. Alleen bij steden aan zee of aan goed bevaarbare rivieren lag dat anders. Daar kon meer voedsel van verder weg komen.

Deze sterke relatie is veranderd door de aanleg van het spoorwegensysteem begin negentiende eeuw. Dit bood de mogelijkheid om ook over land voedsel over grotere afstanden te vervoeren. Later kwamen daar andere vormen van transport bij, inclusief gekoeld transport. Bederfelijke waren konden zo ook over grotere afstanden worden vervoerd. 'Daardoor zijn steden qua geografie geëmancipeerd: locatie en schaal van een stad werden niet langer bepaald door de productieve capaciteit van het omringende land. Vanaf pakweg 1830 is de bevolkingsomvang van steden dan ook snel enorm gaan toenemen. Daarnaast is ook de landbouw gedeeltelijk geëmancipeerd van de natuur, door onder meer het gebruik van kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen en het telen in kassen.'

De voedselketen is in de loop der jaren steeds langer geworden en gestandaardiseerd. Ingrediënten voor de aardbeienyoghurt kunnen de ene dag uit Polen komen en de volgende dag uit België, zonder dat de consument daar veel van merkt. Voedsel en voedselproductie zijn voor stadsbewoners daardoor steeds anoniemer en vanzelfsprekender geworden. De schappen zijn altijd vol en waar het voedsel vandaan komt, is

geen relevante vraag meer. Het stedelijke voedselvoorzieningssysteem en de zaken die daarachter zitten - van productie tot transport - zijn dus steeds onzichtbaarder geworden. Er is nog een tweede reden waarom voedsel geen stedelijk vraagstuk meer lijkt te zijn. Voedsel wordt beleidsmatig geassocieerd met landbouw, dus met het platteland. Vanwege het gemeenschappelijke landbouwbeleid is dit bovendien steeds meer een Europese aangelegenheid geworden.

Waarom voedsel wel een stedelijk vraagstuk is

Bij voedselzekerheid draait het volgens Wiskerke niet alleen maar om het produceren van voldoende voedsel. Het gaat ook (of vooral) om de beschikbaarheid, bereikbaarheid en betaalbaarheid van voedsel. Deze drie zaken maken voedsel tot een stedelijk vraagstuk, naast nog een aantal andere thema's:

- *de ecologische voetafdruk van een stad.*
Hoeveel ruimte heeft een stad nodig om in de dagelijkse voedselbehoefte te voorzien? Zo'n 40% van de voetafdruk van een stad wordt bepaald door de voedselvoorziening. De gemiddelde inwoner van Londen heeft daarvoor 6,6 hectare nodig. Gelet op het aantal mensen op de wereld is per persoon gemiddeld 2,1 hectare per persoon beschikbaar. 'Gedragen we ons allemaal als die inwoner van Londen, dan wordt de missie naar Mars wel heel urgent.' Wil een stad iets doen aan duurzame ontwikkeling, dan moet ze voedsel daarin betrekken;
- *transport.*
Veel verkeersbewegingen hebben te maken met de voedselvoorziening, in verband met de bevoorrading van winkels en restaurants, maar ook met het kopen van voedsel. Zeker vanaf de jaren vijftig zijn functies steeds meer gescheiden. 'De Vinex-wijken zijn de voedselwoestijnen van Nederland', aldus Wiskerke. 'Boodschappen doen, kan niet zonder auto.' Grote supermarkten liggen vaak aan de rand van de steden, in winkelcentra met grote parkeerplaatsen;
- *afval.*
Van het gekochte voedsel wordt ongeveer een derde weggegooid. En omdat we meer gebruik maken van bewerkt voedsel, hebben we meer te maken met verpakkingen. In veel steden is bijna een kwart van al het afval gerelateerd aan voedsel. Dat moet allemaal worden opgehaald en verwerkt. Vaak wordt het vervolgens gedumpt of verbrand, terwijl je er ook een hogere waarde uit kunt halen. Later in het beraad werd hieraan toegevoegd dat met het eten ook het water en de energie worden weggegooid die daarin zijn gestoken. Mensen zouden zich ook daar bewust van moeten worden;
- *klimaatverandering.*
De klimaatverandering heeft invloed op de voedselproductiecapaciteit. Steden kunnen door hevige regenval soms onder water lopen, wat het transport naar de stad kan bemoeilijken. Ook de kwaliteit van de leefomgeving staat onder druk, vanwege de toenemende hitte in binnensteden. Steden moeten daar iets mee;
- *werkgelegenheid.*
Veel stedelingen hebben een baan in de voedsleconomie, omdat ze voedsel rondbrengen, verkopen, bereiden of serveren;
- *sociale ongelijkheid.*
Een bepaald percentage van de bevolking moet een beroep doen op voedselhulp. Niet iedereen heeft de financiële middelen om gezond te kunnen eten en voldoende voedsel te kunnen kopen. Ook dat is een punt van stedelijke aandacht;
- *gezondheid.*
De obesitas onder kinderen neemt toe, gelukkig in Nederland minder dan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten. Obesitas is grotendeels een armoedeprobleem en heeft veel te maken met een te eenzijdige voeding. Er zijn nu al specialistische artsen voor kinderen onder de twaalf jaar met hart- en vaatziekten. In de armere Amerikaanse wijken groeit een generatie kinderen op met een beduidend lagere levensverwachting dan de ouders. Behalve met voedsel heeft dit ook te maken met de slechte luchtkwaliteit, die deels weer wordt veroorzaakt door het vele verkeer dat gemoeid is met de voedselvoorziening.

Eerste aangrijpingspunten hoe te handelen

Wiskerke sloot af met een aantal aangrijpingspunten voor stedelijk handelen op het gebied van voedsel. Hij gaf het voorbeeld van de Milan Urban Food Policy Act, een overeenkomst uit oktober 2015 tussen 120

burgemeesters van steden over de hele wereld om voedsel op de stedelijke agenda te zetten. In het document is een aantal doelstellingen geformuleerd, sterk gekoppeld aan de vraagstukken van gezondheid, sociale ongelijkheid en klimaat. Op welke manier zou je daaraan kunnen werken? Wiskerke gaf een aantal voorzetten.

- *In kaart brengen van het voedselsysteem op regionaal niveau.*
De stad Bristol heeft geprobeerd het regionale voedselsysteem in kaart te brengen. Waar wordt ons voedsel geproduceerd, hoe komt dat de stad in, wat betekent voedsel in termen van werkgelegenheid, welke verkooppunten zijn er waar in de stad? Uit de analyse bleek onder meer een grote concentratie van fast food zaken in de armere wijken, terwijl het gezondere voedsel vooral te koop is in de wijken met hogere inkomensgroepen. In andere steden ligt dit onderscheid soms nog sterker: in de arme wijken in New York zijn geen groenten en fruit te koop. Moet je als stad niet bevorderen dat iedereen een betere toegang krijgt tot gezond voedsel? Ook het afvalvraagstuk is in de analyse meegenomen. De studie laat volgens Wiskerke zien hoe moeilijk het is het voedselsysteem van de stad in kaart te brengen. Toch kan dit een goed startpunt zijn: wil je iets verbeteren, dan moet je weten hoe het systeem in elkaar zit en wat er goed en niet goed gaat.
- *Sluiten van kringlopen.*
Kan de stad bijdragen aan het sluiten van kringlopen? Kan het weggegooid voedsel worden gecomposteerd en als bron dienen voor een nieuwe groeicyclus? En wat kunnen we met onze eigen ontlasting en urine, die rijk zijn aan fosfaat en andere voedingsstoffen? Er zijn tal van voorbeelden waarbij dit wordt hergebruikt.
- *Koppelen van schaalniveaus.*
Kan de relatie tussen stad en platteland weer worden versterkt? Kun je bijvoorbeeld in de stad continue productieve landschappen maken? Kun je groene verbindingen creëren tussen stad en platteland en tussen volkstuinten, stadslandbouw, boerenmarkten en andere initiatieven, waardoor het makkelijker en vanzelfsprekender wordt voor stedelingen om het platteland te bezoeken en voor voedselproducenten om de stedeling te bedienen? Kunnen verkooppunten zodanig worden gespreid dat mensen niet steeds de auto hoeven te nemen voor hun boodschappen? En op het schaalniveau van het huis: is het wel zo verstandig appartementen te (laten) bouwen zonder keukens, omdat mensen altijd buitenshuis eten? Gaat dit niet ten koste van hun bewustzijn over de productie en bereiding van voedsel?
- *Creëren van ruimtelijke synergie.*
Voedsel kan een aangrijpingspunt zijn om in het ruimtegebruik meer synergie tot stand te brengen. Daktuinen zorgen ook voor koeling, vergroten het waterbergend vermogen en de biodiversiteit en bieden mensen een zinvolle tijdsbesteding. Schooltuinen hebben ook een educatieve functie. Volkstuinen kunnen een rol spelen in het versterken van de sociale samenhang. Tijdelijk braakliggende terreinen kunnen worden gebruikt als moestuin voor de voedselbank of als dagbestedingsplek voor mensen die moeilijk toegang vinden tot het arbeidsproces.

Discussie

Tijdens de discussie kwam een aantal van de in de inleidingen genoemde zaken terug.

- *Hypes of duurzame trends?*
Er zijn veel hypes rondom voeding. Omdat veel mensen te weinig kennis hebben over voedsel, gaan ze er snel in mee. Vervreemding leidt zo tot (het accepteren van) de gekste theorieën over voedsel en gezondheid. Maar welke hypes kunnen uitgroeien tot duurzame trends en zijn de moeite waard om te volgen? Weegt de romantiek van het eigen moestuintje op tegen de wetenschap dat een professioneel bedrijf elders beter voedsel kan produceren? Kun je in de stad wel op een verantwoorde manier kwalitatief hoogwaardig voedsel produceren dat bijdraagt aan andere doelen als educatie, een betere gezondheid en sociale binding?
Stedelijke ruimte is schaars en duur. Zijn de herwonnen verbondenheid met voedsel of de sociale binding in nieuwe volkstuinten belangrijk genoeg om daar veel dure (openbare) ruimte aan te spenderen?
- *De rol van gemak.*
Er is sprake van een grote diversiteit in leefstijlen, en daarmee ook van grote verschillen in het omgaan met voedsel. Uit onderzoek blijkt dat vooral ouders in arme wijken niet weten wat gezond voedsel is en

hoe ze dat moeten bereiden, ook al bestaan de richtlijnen van het Voedingscentrum al sinds de jaren zeventig. Dat komt voor een belangrijk deel voort uit gemak, werd gesteld. 'Gemak leidt tot onkunde. De industrie heeft het met het vóorbewerkte voedsel in zakjes en pakjes veel makkelijker gemaakt om snel een maaltijd te bereiden. Veel mensen zijn daardoor verleerd hoe ze helemaal zelf een maaltijd moeten maken. Dat er onder middelbare scholieren veel ongezond wordt gesnackt, komt daarnaast ook door *peer pressure*. Net zoals studenten wel weten dat bier drinken slecht is, maar het toch doen.'

Gemak zal ook in de toekomst een grote rol blijven spelen, werd voorspeld. Als mensen teruggaan naar gezonde groenten, kopen ze dat voorgesneden. Mensen gaan van bewerkt voedsel naar vers verwerkt voedsel. Vers en onbewerkt voedsel is dus straks voorgesneden en kant-en-klaar. Gemak is daarmee geen hype, maar een duurzame trend die niet meer is weg te denken en die ook de verschillen tussen leefstijlen overstijgt.

- *Prijs en kwaliteit.*

Voedsel is steeds goedkoper geworden. Deels komt dat door de grote concurrentie in de keten. Tijdens het Breed Beraad werd het voorbeeld aangehaald van een Nederlandse frietproducent die 1400 vrachtwagens met aardappelen uit Polen heeft gekocht. De transportkosten bedragen 3 cent per kilo, 900 euro per vrachtwagen die heen en terug bijna 3000 km moet rijden. Dat is een fractie van de schade die daardoor wordt veroorzaakt.

Doordat voedsel zo goedkoop is, geven mensen er een veel kleiner deel van hun inkomen aan uit dan vroeger. Vroeger kon je voor 1 ei 10 postzegels kopen. Nu is het omgekeerd. Nederland gaat daarin verder dan ons omringende landen waar de voedselprijzen wat hoger zijn en mensen het normaal vinden een groter deel van hun inkomen aan voedsel te besteden. Nederland produceert heel efficiënt, maar het lijkt nu alleen te gaan om een lage prijs. De kwaliteit lijkt ondergeschikt.

- *Tegenstelling stad-platteland.*

Stedelingen vinden de lage prijzen van voedsel vanzelfsprekend. Dit beïnvloedt sterk de wijze waarop momenteel op het platteland voedsel wordt c.q. moet worden geproduceerd. Die productiemethodes worden niet door iedereen positief bejegend. Met name de veeteelt heeft een slecht imago. We moeten oppassen dat straks op het platteland niet een gevoel ontstaat dat ze alle ellende heeft, omdat men in de stad zo goedkoop eten wil eten. Er moet een verbondenheid blijven tussen stad en platteland, waarbij ook de stad er belang bij krijgt dat op het platteland op een verantwoorde wijze voedsel wordt geproduceerd.

- *Stedelijk belang bij gezond eten.*

Als kinderen in de stad verkeerd en eenzijdig voedsel eten, krijgen ze gezondheidsproblemen en mogelijk psychische klachten. Dat kan leiden tot een groter beslag op jeugdzorg en daarmee hogere kosten voor de stad. Hetzelfde verhaal bij de Wmo. Als ouderen slecht eten, worden ze ziek, komen ze terecht in het ziekenhuis waar ze langer nodig hebben om te herstellen, waarna ze thuis komen en een beroep moeten doen op Wmo-voorzieningen. Ook dat kost veel geld. Het is dus heel logisch dat een stad zich bemoeit met voedsel.

- *Solidariteit.*

Voeding raakt ook aan het aspect van solidariteit tussen mensen. Hoe zorgen we ervoor dat de mensen die het misschien het meest nodig hebben, ook gezond blijven eten tegen een redelijke prijs? Gezonder eten is niet alleen lastig, maar vaak ook duurder. Degenen die het snappen en kunnen betalen, doen het wel. Mensen die het niet snappen en ook niet kunnen betalen, betalen straks de rekening via de gezondheidszorg. Het is immers zeer denkbaar dat de rekening van slecht eten in de toekomst steeds meer bij individuen komen te liggen. Er is daarbij een groeiend verschil tussen mensen met een lage opleiding in arme wijken en goed opgeleide burgers in de 'betere' wijken. De laatste groep heeft een grote behoefte om te weten waar het voedsel vandaan komt. Deze burgers eten graag bij restaurants die biologisch gezond voedsel uit de buurt serveren. Ze gaan daardoor steeds beter eten.

Om de solidariteit en samenhang in de samenleving in stand te houden, moeten we daarom meer gaan sturen op wat mensen eten. Een stad kan weinig doen aan de grote voedselvraagstukken, maar kan wel proberen mensen gezonder te maken. Dat doet ze het best samen met andere steden. Door innovaties met elkaar te delen en van elkaar te leren.

- *Sociale functie van voeding.*
Tijdens het Breed Beraad kwam ook het voorbeeld ter sprake van een grote zorginstelling, ontstaan uit een fusie van zo'n twintig verzorgingstehuizen. Deze hadden voorheen elk een eigen keuken die zelf inkocht bij de lokale bakker, groenteboer etc. Uit het oogpunt van kostenefficiëntie besloot de instelling om alle keukens te saneren en één centrale keuken in te richten. Daarmee werd de omvang van de voedselinkoop zo groot dat hij Europees aanbesteed moest worden. Winnaar werd een buitenlandse cateraar, die niet lokaal inkocht. Mensen kregen daarnaast voortaan hun maaltijd op de eigen kamer geserveerd, waarmee het gezamenlijke eten verdween. De kosten die hiermee werden bespaard, kwamen dubbel en dwars terug omdat mensen eenzaam werden. Ze kregen eten voorgeschoteld dat ze niet gewend waren. Ook was er een procedure ingesteld dat je eerst gewassen moest worden voor je ontbijt kreeg. Er waren mensen die daardoor pas om half elf ontbijt kregen, maar iedereen kreeg om 12 uur wel de lunch. Dat leidde tot ondervoeding. Er werd een groter beroep gedaan op het verplegend personeel vanwege de eenzaamheid en de inkoop bij lokale leveranciers verdween. Ook dit geeft aan dat voedsel vanuit een veel breder perspectief moet worden bekeken dan alleen productie en efficiëntie.
- *Waken voor nostalgie en schattigheid.*
Bij alle voordelen van meer voedselproductie in de stad werd ook een kanttekening geplaatst. 'Er is een nostalgisch beeld van opa en oma en appeltaarten, een beeld waarbij voedselproductie bijna schattig is. Het gevaar is dat mensen gaan denken dat ze het met een volkstuin of tuintje in de buurt goed hebben geregeld. Dan verdwijnt de aandacht voor al dat voedsel dat nodig is om bijvoorbeeld ook de ziekenhuizen te bedienen. Waak dus voor nostalgie en schattigheid. Het gaat over veel meer zaken.'

Betekenis stads- en regiolandbouw

Het Breed Beraad stond stil bij de mogelijkheden en betekenis van stadslandbouw. Welke rol kan stadslandbouw spelen in de voedselproductie? In de productie van bladgroenten en bijvoorbeeld eieren kan de rol substantieel zijn. Maar we moeten niet de illusie hebben dat we alle granen, melk, rijst en vlees per definitie in de stad kunnen verbouwen. Dat kan voor een deel misschien wel in de regio. Het belangrijkste doel van stadslandbouw is ook niet het tot stand brengen van een substantiële productie. Stadslandbouw kan bijdragen aan het creëren van ruimtelijke synergie en de klimaatadaptatie van de stad, via bijvoorbeeld het vergroten van het waterbergend vermogen met groene daken. Belangrijk is echter vooral de educatieve functie: stads- (en regio)landbouw kan zorgen voor een groter voedselbewustzijn bij mensen in de stad. Het kan de verbinding herstellen tussen de onthechte burger die niet meer ziet hoe het voedsel wordt gemaakt en het platteland, en tussen gezond voedsel en de gezondheid.

Er werd in dit verband een pleidooi gehouden voor een herstel van de rol van de regio in het voeden van de stad, ook bij de bovengenoemde granen, melk en vlees. Het voedsel van een gemiddelde Amsterdamse maaltijd heeft nu 33.000 km gereisd. Kun je die afstand fors verminderen door meer voedsel uit de provincie Noord-Holland te betrekken? In hoeverre kunnen we daarbij teruggrijpen op vroegere tijden waarin steden en regio's op voedselgebied zelfvoorzienend waren? Vroeger kwamen de koeien vanuit de Midden-Beemster naar de Amsterdamse Kalverstraat om te worden geslacht. Kan een deel van een dergelijke regionale productie worden hersteld? Ook omdat dit wellicht kan bijdragen aan een groter vertrouwen in het voedselsysteem? Dat vertrouwen dreigt nu verloren te gaan. De voedselketens zijn immers zo lang dat er geen controle meer is.

Meer voedsel uit de regio betekent dat je je spullen kunt gaan halen bij een boerderij die 30 km verderop ligt. Dan kom je in contact met degene die het produceert en krijg je meer inzicht in hoe het reilt en zeilt op een boerenbedrijf. Daarvoor is het ook goed dat boeren regelmatig open dagen houden. Zo ontwikkelen ze draagvlak voor hoe zij produceren. In de praktijk blijkt dat zeker bij jonge boeren de bewustwording toeneemt over hun maatschappelijke taak.

Maar waarom is het educatieve element zo belangrijk? Bij auto's kun je hetzelfde zeggen: waarom moet ik naar een autofabriek om te horen hoe een auto wordt gemaakt? Dat hoeft inderdaad niet, maar er zijn twee grote verschillen tussen een auto en voedsel, werd gereageerd. Ten eerste dreigt de grote kloof tussen consumptie en productie van voedsel inderdaad te leiden tot een tegenstelling tussen de stad als plek om te leven en het platteland als plek waar het voedsel wordt geproduceerd en we, gechargeerd gesteld, de ellende kunnen neerleggen van productiemethoden die we eigenlijk niet willen. Die tegenstelling is slecht

voor de samenhang in de samenleving. Een tweede verschil is dat het bij auto's niet slecht is voor je gezondheid als je niet weet hoe ze worden gemaakt. Bij voedsel is die relatie er wel. Het komt in je lichaam, anders dan auto's of smartphones. Waarbij het overigens niet vanzelfsprekend is dat meer kennis over gezonde voeding per definitie tot gezonder eetgedrag leidt.

Meer landbouw in de stad of de omringende regio brengt wel een logistiek vraagstuk met zich mee. Hoe krijg je het in de stad of regio geproduceerde voedsel bij de mensen op het bord? Hoe organiseer je de logistiek? Mogelijk leidt een regionaal voedselsysteem er toe dat je niet meer van die grootschalige supermarkten nodig hebt. Misschien krijg je dan een kleinschaliger distributie in de stad.

Handelingsperspectieven

- *Supermarkten betrekken bij de aanpak.*
Zo'n 80% van de voedingsaankopen wordt in de supermarkten gedaan. Daarbij wordt hun positie door de concentratietendens steeds machtiger. Fusies (zoals tussen Albert Heijn en Delhaize) leiden doorgaans tot het verder 'afknijpen' van de voedselleveranciers. Hebben supermarkten echter geen bredere verantwoordelijkheid dan (alleen) het verkopen van producten tegen zo laag mogelijke prijzen? Hebben ze niet een rol in de stad die ze zich aan moeten trekken?
Gesteld werd dat de gemeente iets kan doen bij het vestigingsbeleid. In Frankrijk krijgen supermarkten alleen een vergunning als ze minimaal een bepaald percentage lokale producten verkopen. Er zijn dus maatregelen denkbaar die een stad kan nemen. Maar die kun je als stad alleen afdwingen als je hulp van hogerhand krijgt. Het zou daarom beter zijn als supermarkten zelf hun verantwoordelijkheid nemen en meewerken.
- *Inzetten op kinderen.*
Het is belangrijk met name kinderen meer kennis over voedsel bij te brengen. Op dit vlak zijn er goede landelijke initiatieven als JOGG, het Nationaal Schoolontbijt en schooltuintjes. In Amsterdam heeft de Vrije Universiteit, samen met de gemeente en Albert Heijn, een project gedaan in enkele supermarkten. Middelbare scholieren gaan op verschillende momenten van de dag naar de supermarkt om voedsel te kopen. In het project kregen ze in de supermarkt workshops of lessen van jonge supermarktmedewerkers over gezonde voeding. Ze werden meegenomen langs de schappen en leerden gezonde tussendoortjes en lunches samen te stellen. Daarbij werd ook gekeken naar wat betaalbaar is voor scholieren. Zij hebben gemiddeld per dag € 2,30 te besteden. Wat kun je daarvoor aan gezond eten onder schooltijd?
Amsterdam heeft daarnaast een bredere aanpak in aandachtswijken, gericht op het terugdringen van obesitas. De Amsterdamse aanpak bestaat uit een mix van maatregelen, onder meer: koken in buurthuizen met ouders en kinderen, scholen waar alleen water wordt gedronken en waar kinderen geen snoep meer mogen uitdelen tijdens verjaardagen. Dat heeft succes: er is een kleine daling van het overgewicht bij de deelnemende kinderen. Het doel is om in 2030 alle kinderen op gezond gewicht te krijgen.
- *Groen onderwijs.*
Er moet een verandering komen in het 'groene' onderwijs aan toekomstige boeren en tuinders. De vele aspecten/problemen rond voedsel in de stad moeten daarin een grotere rol gaan spelen.

Wie is aan zet: steden zelf of (ook) het Rijk?

Omdat het fenomeen voedsel aan zoveel aspecten raakt - gezondheid, handel, logistiek, emotie, afval, energie - biedt het kansen voor synergie aan stadsontwikkelaars om iets met voedsel te doen. Maar wie gaat er voor zorgen dat in de stadsontwikkeling inderdaad zo veel zaken aan elkaar worden geknoopt? Het ministerie van I en M kan voor integratie zorgen; met de Omgevingswet wordt dit misschien al beter mogelijk gemaakt. Maar gebeurt dat ook?

Gesteld werd dat het Rijk haar verantwoordelijkheid in deze oppakt. Het ministerie van I en M besteedt in de Omgevingsvisie aandacht aan de voedselagenda. De ministeries van BZK en EZ willen de Agenda Stad en de Voedselagenda bij elkaar brengen. Met steden wordt daarom momenteel hard gewerkt om een City Deal

te sluiten waarin de voedselambities op stedelijk niveau verder worden geconcretiseerd. Ook de ministeries van VWS en OCW werken hier aan mee (zie het kader).

City Deal 'Voedsel op de stedelijke agenda'

In oktober 2015 presenteerde het Nederlandse kabinet een nationale voedselagenda in de ['Kamerbrief over de voedselagenda voor veilig, gezond en duurzaam voedsel'](#). Stedelijke gemeenten spelen hierbij een belangrijke rol omdat zij voor de nationale voedselagenda de vertaling kunnen maken naar het lokale niveau en de uitvoering hiervan. Succesvol voedselbestuur is daarom sterk afhankelijk van gemeenten, zowel qua rolgeving als inhoud.

In dit kader starten vier ministeries (EZ, BZK, VWS, OCW), twaalf gemeenten (Amsterdam, Almere, Den Haag, Ede, Groningen, Leeuwarden, Den Bosch, Venlo, Helmond, Utrecht, Oss, Rotterdam) en twee provincies (Gelderland, Noord-Holland), met betrokken partners vanuit kennisinstellingen en bedrijfsleven, de City Deal 'Voedsel op de stedelijke agenda'. De deelnemende steden streven er naar om het Nederlandse voedselsysteem te verbeteren door nauwe samenwerking met Rijkspartijen, kennisinstellingen en bedrijfsleven en bovendien van elkaar te leren in deze City Deal.

Steden zullen beleid ontwikkelen dat leidt tot 'systeeminnovatie in de voedselketen' door:

1. samenwerking via een kennisuitwisselingsprogramma op nationaal niveau (in Triple Helix verband);
2. actief middelen in te zetten voor het verder doorontwikkelen van de nationale voedselagenda naar een integraal voedselbeleid op lokaal niveau;
3. op internationaal niveau een voorbeeldfunctie te vervullen met Nederlands als koploper op het gebied van integraal voedselbeleid, door een actieve inbreng in onder andere Europese platforms en internationale samenwerkingsverbanden.

Drie inhoudelijke themaclusters

Om de transitie naar integraal en interactief voedselbeleid te helpen richten en te versnellen wordt in deze deal gewerkt binnen drie inhoudelijke themaclusters:

1. ecologisch en economisch verduurzamen en innoveren;
2. regionale voedselsystemen en versterken voedselketens rond de stad;
3. bewustwording, gezondheid en sociale inclusiviteit.

De overkoepelende beoogde impact is het verkrijgen van nieuwe inzichten die een katalysator kunnen zijn voor een transitie van traditioneel gefragmenteerd beleid naar een integraal voedsel(keten)beleid op verschillende overheidsniveaus. Daarmee is bestuurlijke innovatie het vierde en meer procesmatige themacluster. Uiteindelijk doel van de City Deal is het bijdragen aan een ecologisch houdbare, robuuste en gezonde voedselvoorziening, zoals ook genoemd in de nationale voedselagenda van het Rijk.

De uiteindelijke afwegingen zullen echter op het stedelijk niveau moeten worden gemaakt. Meer doen met voedsel in de stad leidt tot ruimtelijke claims. Parallel lopen in steden de discussies over water in de stad en verdichting. Het accommoderen van deze claims is in eerste instantie een zaak des gemeenten. Lastig daarbij is dat er momenteel geen ontmoeting plaats vindt tussen de twee thema's stedelijke vernieuwing en voedsel. De stedelijke ontwikkelaars hebben geen zicht op de fysieke consequenties van meer voedsel in de stad. De ruimtelijke mensen zijn gewend om een meer integratieve rol te hebben tussen de verschillende functies. Maar de voedselagenda is daar nog geen onderdeel van.

Om meer zicht te krijgen op wat op voedselgebied het beste werkt, hebben de steden nog veel uitzoekwerk te doen, werd vastgesteld. Er lopen momenteel veel initiatieven op dit gebied. Ze hebben alle een ecologische, economische en sociale dimensie en scoren elk op hun eigen manier. De puzzel is uit te vinden hoe ze elkaar kunnen versterken. Die zoektocht begint op stedelijk niveau, maar zou ook op een hoger niveau moeten landen. Dan wordt pas duidelijk of en welke institutionele barrières er zijn die de initiatieven belemmeren en die alleen op een hoger niveau kunnen worden weggenomen. Daar is nu nog te weinig zicht op.

DEELNEMERS

Dr. H.C.M. de Bakker	Landbouw Economisch Instituut
Ing. G.J. Brummelman	Ministerie van Economische Zaken
Drs. J.W. Cüsters	Cüsters Teksten
Drs. A.Th. van Delden	Ministerie van BZK / Forum SV
Prof. dr. J.J. van Dijk	Provincie Gelderland
L.I. Diks MA	Gemeente Leeuwarden
T. Herrema	Gemeente Almere
M. Huitink MSc	VU University Amsterdam
Mr. A.L.J.M. Kurstjens	Rabobank Amsterdam
Ir. K. Laglas	Ymere / Forum SV
Ir. M. de Langen	Stadgenoot / Forum SV
L. Meijer	Gemeente Ede
Drs. G.R. van Randeraat	SITE urban development / MCD
J.W. Remkes	Provincie Noord-Holland / Forum SV
Drs. F. Reniers	Ministerie van BZK
Drs. M. Sonnema	Ministerie van Economische Zaken
Dr. W. Treep	Willem&Drees
Prof. dr. C.P. Veerman	Veerman Consulting
C.E. van Vlodrop	Forum voor Stedelijke Vernieuwing
Prof. dr. ir. J.S.C. Wiskerke	Wageningen UR

AGENDA

Geannoteerde agenda voor het Breed Beraad over het thema 'de etende stad' dat op maandag 26 september 2016 van 17.30 uur - 21.30 uur wordt gehouden in het Universiteitsmuseum - de Oude Hortus, Lange Nieuwstraat 106 in Utrecht.

Achtergrond

In steden verschieft zowel bij burgers, ondernemers en wetenschappers als bij stadsbestuurders de aandacht voor voedsel ingrijpend van kleur. Allereerst groeit in steden de vraag naar en het aanbod van gezond en duurzaam voedsel. Dit komt onder meer tot uitdrukking in een sterk toenemende aandacht voor biologische, streekgebonden producten, stadslandbouw et cetera. Tegelijkertijd is in steden nog steeds sprake van een omvangrijk aanbod van voedsel dat substantiële risico's oplevert met betrekking tot overgewicht, obesitas en voedingsgerelateerde chronische ziekten. Hiernaast wordt in steden voedsel steeds meer gekoppeld aan 'leisure'. Naast de dominante rol van fast food restaurants valt in dit verband de sterke groei van allerlei 'gezond en duurzaam voedsel-festivals' op. De recente ontwikkeling van markt- en foodhallen (onder andere in Rotterdam en Amsterdam) kan ook in dit licht worden gezien. Tenslotte tonen ook wetenschappers steeds meer belangstelling voor 'de etende stad'.

Een en ander brengt met zich mee, dat in steeds meer steden stadsbestuurders proberen, bijvoorbeeld aan de hand van zogenoemde 'voedselagenda's', in te spelen op zowel de kansen als bedreigingen van deze ontwikkelingen. Daarbij staan zij voor de opgave keuzes te maken met betrekking tot economie, gezondheid/veiligheid, duurzaamheid en betaalbaarheid en deze keuzes te vertalen in effectieve interventies (regulering, stimulering, voedselonderwijs en -onderzoek et cetera).

De toenemende aandacht voor het thema 'de etende stad' kan niet los worden gezien van nationale en internationale (beleids)-ontwikkelingen met betrekking tot voedsel. Het karakter van de voedselproductie en -consumptie is in (inter)nationaal verband ingrijpend veranderd. Enerzijds is, door toegenomen handel en investeringen, steeds meer geïntensiveerd, geïndustrialiseerd en geglobaliseerd en zijn, in samenhang hiermee, eetpatronen wereldwijd verschoven naar meer samengestelde producten, meer vlees en zuivel en meer suiker en suikerhoudende dranken en etenswaren. Anderzijds is wereldwijd ook sprake van een groei van biologische landbouw, de opkomst van kortere ketens, meer regionaal geproduceerd voedsel en bewuster eten. In dit licht zet de Nederlandse rijksoverheid, mede in vervolg op een advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, inmiddels in op een beweging van het tot voor kort vigerend beleid met betrekking tot land- en tuinbouw, veeteelt en visserij naar een op nieuwe leest geschoeid integraal voedselbeleid.

Met de organisatie van het Breed Beraad over het thema 'de etende stad' beoogt het Forum voor Stedelijke Vernieuwing een bijdrage te leveren aan het inzicht in het aan de orde gestelde thema en daarmee aan een positieve ontwikkeling van de steden in ons land.

Aandachtspunten

Tegen deze achtergrond wordt tijdens het Breed Beraad de aandacht toegespitst op:

1. duiding van (beleids)ontwikkelingen met betrekking tot voedsel (in steden en in (inter)nationaal verband);
2. identificatie van kernvraagstukken op het gebied van voedsel in steden;
3. verkenning van mogelijke handelingsperspectieven voor betrokken private en publieke partijen (al dan niet gezamenlijk).

Agenda

- 17.30 uur Welkomstwoord door Johan Remkes
- 17.35 uur Opening door Cees Veerman
- 17.45 uur Inleiding door Han Wiskerke
- 18.15 uur Gedachtewisseling over aandachtspunt 1
- 19.00 uur Break
- 19.45 uur Gedachtewisseling over aandachtspunt 2
- 20.30 uur Gedachtewisseling over aandachtspunt 3
- 21.15 uur Afronding door Cees Veerman
- 21.30 uur Slotwoord door Bert van Delden

PRESENTATIE HAN WISKERKE

De etende stad: over voedsel en stedelijke vernieuwing

Prof.dr.ir. Han Wiskerke

Leerstoelgroep Rurale Sociologie – Wageningen Universiteit

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN NL

Relatie voedsel en stad

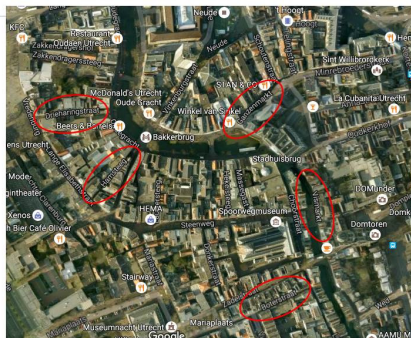
Het voeden van de stad is een gigantische onderneming; een onderneming die een grotere maatschappelijke en fysieke impact op ons leven en onze planeet heeft dan enig andere menselijke bezigheid. Als we nagaan dat er voor een stad als Londen elke dag voldoende voedsel voor dertig miljoen maaltijden moet worden geproduceerd, geïmporteerd, verkocht, bereid, genuttigd en weer weggewerkt, en dat ongeveer hetzelfde elke dag gebeurt in alle steden op de wereld, dan is het eigenlijk verbaazingwekkend dat stadsbewoners überhaupt te eten hebben.

Carolyn Steel – *De Hongerige Stad*

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN NL

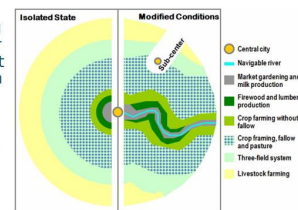
Relatie voedsel en stad: straatnamen

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN NL

Relatie voedsel en stad

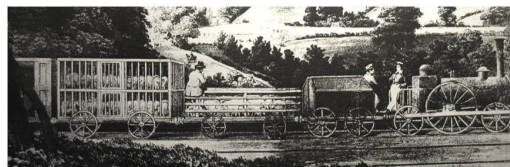
- Eeuwenlang werd de locatie, groei en omvang van steden bepaald door de productieve capaciteit (voedsel en energie) van het omringende platteland
- ... tenzij ...
- Steden aan zee lagen of aan een goed bevaarbare rivier (bijv. Rome)

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN NL

Relatie voedsel en stad

- Aanleg spoorwegsystemen begin 19e eeuw: mogelijkheid om voedsel over grotere afstanden over land te vervoeren.
- Later andere transportvormen en gekoeld transport.

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN NL

Relatie voedsel en stad

- Dynamieken / trends in afgelopen 150 jaar
 - Emancipatie van steden van geografie (locatie en schaal)
 - Emancipatie (deels) van landbouw van natuur / ecologie
 - Anonimisering van voedsel
 - Standaardisering van de voedselvoorzieningsketen
- "While the system of provisioning urban places with food has been radically restructured in the 20th century, the "thereness" of food in cities for the majority of urban residents has not changed."

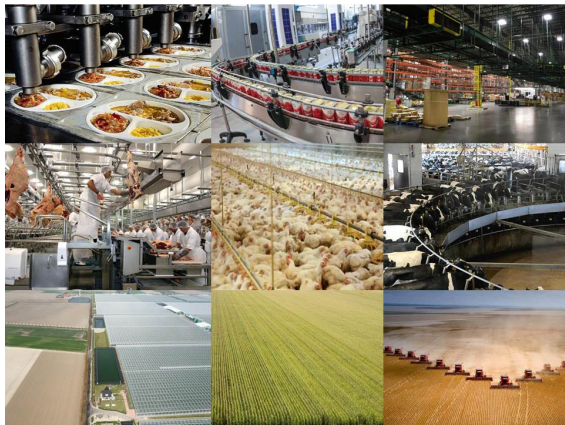
Pothukuchi and Kaufman 1999. Placing the food system on the urban agenda: The role of municipal institutions in food systems planning. *Agriculture and Human Values* 16: 213–224

WAGENINGEN UNIVERSITY
WAGENINGEN NL

Relatie voedsel en stad

- Onzichtbaarheid van het stedelijk voedselvoorzienings-systeem
 - De schappen zijn gevuld, maar hoe het voedsel daar komt is veelal onbekend

Voedsel in beleid

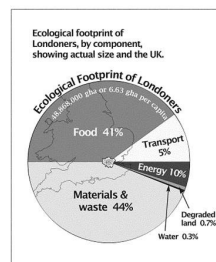
- Beleidsmatig: voedsel = landbouw = platteland
- + Europese aangelegenheid (GLB)
- Productiefocus met betrekking tot voedselzekerheid
- Maar voedselzekerheid is meer dan voldoende voedsel produceren.
- Het gaat ook (of vooral) om:
 - Beschikbaarheid van voedsel
 - Bereikbaarheid van voedsel
 - Betaalbaarheid van voedsel
- Waarom is voedsel nog meer een stedelijk vraagstuk?

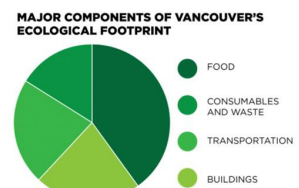
Voedsel als stedelijk vraagstuk

Ecologische voetafdruk

Graphic taken from City Limits Executive Summary (page VI)

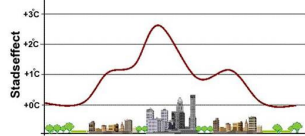
Transport

Afval

Klimaatverandering

Werkgelegenheid

Sociale (on)gelijkheid

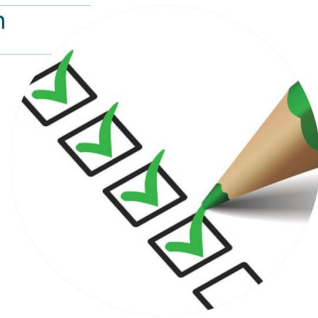
Gezondheid

Voedsel op de stedelijke agenda

Aandachtspunten

Een stadsregio benadering

Sluiten van kringlopen

Koppelen van schaalniveaus

Creëren van ruimtelijke synergie

Dank voor uw aandacht!

- @RuralSociologyW
- Rural Sociology Group
- www.ruralsociology.wageningenur.nl
- www.wageningenur.nl/fo

ENKELE GEGEVENS OVER HET FORUM VOOR STEDELIJKE VERNIEUWING

De stichting Forum voor Stedelijke Vernieuwing - opgericht in 1983 - stelt zich ten doel een bijdrage te leveren aan het inzicht in de specifieke positie en de sterke en zwakke punten van de stad. In samenhang daarmee wil het Forum voor Stedelijke Vernieuwing de ontwikkeling stimuleren van een stedelijk vernieuwingsbeleid, dat is gericht op de bestrijding van sociale en materiële verpaupering en op een (re)vitalisering van de initiërende en stimulerende functies die de steden op velerlei gebied voor uiteenlopende betrokkenen (kunnen) vervullen. Dit betekent dat het Forum voor Stedelijke Vernieuwing, naast de stedelijke fysieke omgeving, ook de stedelijke economische structuur, het sociaal-culturele klimaat in de steden en de organisatie van het bestuur van de steden tot zijn aandachtsgebied rekent.

Het Forum voor Stedelijke Vernieuwing is opgericht ten behoeve van alle organisaties en personen die bij de stedelijke vernieuwing zijn betrokken. Derhalve behoren niet alleen overheidsorganisaties, politici en ambtenaren, maar ook (vertegenwoordigers van) private organisaties, publicisten, wetenschappers en 'stedelingen' tot de doelgroep van het Forum voor Stedelijke Vernieuwing.

In algemene zin probeert het Forum voor Stedelijke Vernieuwing zijn doelstelling te realiseren door te functioneren als platform voor de tot zijn doelgroep behorende organisaties en personen. Het Forum voor Stedelijke Vernieuwing organiseert daartoe allereerst zogenaamde Breed Beraden. Tijdens de Breed Beraden wordt door een per beraad wisselend gezelschap van personen, die betrokken zijn bij de stedelijke vernieuwing, gesproken over ontwikkelingen, problemen en strategieën die van belang zijn voor de revitalisering van de steden.

Thema's Breed Beraden:

- economische revitalisering van de steden
- sociale en culturele revitalisering van de steden
- stedelijke vernieuwing en bestuurlijk-financiële verhoudingen
- stedelijk beheer
- stedelijke vernieuwing en informele economie
- stedelijke vernieuwing en openbare orde en veiligheid
- investeren in de stad
- public-private partnership
- flexibilisering van de geldstromen in de volkshuisvesting
- stedelijke vernieuwing en de randstad
- stedelijke vernieuwing en stadsvernieuwing in de jaren negentig
- publiek-private samenwerking bij de ontwikkeling van stedelijke vernieuwingsprojecten in middelgrote steden
- de financiering van de volkshuisvesting in de jaren negentig
- naar een actief, integraal beheer van de na-oorlogse wijken
- stedelijke vernieuwing en het bestuur in grootstedelijke gebieden
- stedelijke vernieuwing en de bestrijding van sociale en materiële verpaupering
- stedelijke vernieuwing in de periode 1990 - 1994
- stedelijke vernieuwing en architectuur
- stedelijke vernieuwing en milieubeheer
- stedelijke vernieuwing en de ontwikkeling van woningen in de sociale marktsector
- de relatie tussen gemeenten en woningcorporaties op lokaal niveau
- gerichte intensivering van ruimtelijke investeringen: mogelijkheden en beperkingen
- stedelijke vernieuwingsprojecten: hoe verder?
- de communicatie van de stedelijke vernieuwing
- financiële verhouding tussen de centrale overheid en de stedelijke overheden
- de toekomst van de knooppunten
- 'Belstato'
- stedelijke vernieuwing en projectontwikkeling
- stedelijke vernieuwing en de multiculturele stad
- beweeglijke burgers en stedelijke vernieuwing

- Europese eenwording, veranderende verzorgingsstaten en de stedelijke en bestuurlijke inrichting in Nederland
- stedelijke vernieuwing en openbaar vervoer
- het beeld van de VINEX-locaties
- de consequenties van het nieuwe beleid inzake perifere en grootschalige detailhandels-vestigingen voor de binnensteden
- stedelijke vernieuwing en de ontwikkeling van vraag en aanbod op het gebied van de volkshuisvesting
- stedelijke vernieuwing en het nieuwe Grote Stedenbeleid
- de herontwikkeling van vroeg-naoorlogse wijken
- de ontwikkeling van de IJ-oever
- stedelijke vernieuwing, vergrijzing en modernisering van de ouderenzorg
- stedelijke vernieuwing en de vernieuwing van het bestuur
- Zuidvleugel van de Randstad
- investeren in de bereikbaarheid van de steden
- herijking Belstato: de stedelijke vernieuwings- en beheeropgave in perspectief
- stedelijke vernieuwing en publiek-private samenwerking: voortschrijdende inzichten?
- stedelijke vernieuwing, materiële armoede en sociaal isolement
- stedelijke vernieuwing en Nederland 2030
- stedelijke vernieuwing en de 24-uurs economie
- stad zonder horizon
- investeren in stedelijke gebieden
- aan het werk met het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing
- TNL: kansen en bedreigingen voor de vernieuwing van onze steden
- de educatieve stad
- ruimtelijke ontwikkeling en stedelijke vernieuwing
- sociaal investeren in steden
- de toekomstige ordening in de woonsector
- stedelijke vernieuwing en grondbeleid
- Het Nationaal Verkeers- en Vervoersplan en stedelijke vernieuwing
- stedelijke vernieuwing en ICT
- de stad in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening
- Utrecht West in perspectief
- stedelijke vernieuwing en het MKB
- betekenis en kansen van het plan Amsterdam-Zuidas
- stedelijke vernieuwing en veiligheid
- wonen
- ruimte voor mobiliteit
- ontwikkelingsperspectieven Almere
- stedelijke vernieuwing, ruimtelijke ordening en water
- Rotterdam en stedelijke vernieuwing
- stedenbaan
- de vernieuwing van de verhouding tussen corporaties en overheid vanuit praktisch perspectief
- ZaanDrecht - de Hollandse waterstad in transformatie
- over de betekenis van plekken
- de vernieuwing van de rijksbemoeienis met het wonen: tussen Marx en markt
- elektriserende netwerken
- vergrijzing, wonen, zorg en participatie
- ruimtelijke ordening in perspectief
- stedelijke vernieuwing en krimp
- stad & filosofie
- stedelijke vernieuwing en waardeontwikkeling: naar een vernieuwing van het spel, de spelers en de spelregels
- volkshuisvesting op een tweekop
- Rotterdam-Zuid
- zelfbouw
- ontwikkeling commercieel middensegment huurmarkt

- wonen, zorg en pensioenen
- wonen, zorg en pensioenen follow-up
- corporaties
- volkshuisvesting in beweging
- stedelijke vernieuwing en ontwikkelingen in het sociale domein
- projectontwikkelaars en stedelijke vernieuwing
- ruimtelijk-economische ontwikkelingen en stedelijke vernieuwing
- toenemende contrasten: demografie en stedelijke ontwikkeling
- agenda stad
- potentie van erfgoed in stedelijke ontwikkeling
- nieuwe verhoudingen tussen gemeenten en corporaties
- casus Amsterdam
- klimaatadaptatie in de stad

Thema's studiedagen en symposia:

- stadsvernieuwing opnieuw bezien
- stadsvernieuwingsrapportage
- public-private partnership
- investeren in stedelijke vernieuwing
- de financiering van de volkshuisvesting in de jaren negentig
- de stad in de samenleving: ontbinding en vernieuwing
- internationalisering en stedelijke cultuur
- stedelijke vernieuwing en stedenbouw
- 1983 - 2008 25 jaar breed beraad over de stad
- 'Darwin in the city'
- bouwteam
- de gevleugelde stad 30 jaar Forum voor Stedelijke Vernieuwing

Publicaties:

- stadsvernieuwing opnieuw bezien
- public-private partnership
- investeren in stedelijke vernieuwing
- volkshuisvesting gewogen
- financiële prikkels voor actieve steden
- de stad in de samenleving: ontbinding en vernieuwing
- opstellenbundel over stedelijke ontwikkelingen
- internationalisering en stedelijke cultuur
- mijn plek in de stad, 20 jaar Forum voor Stedelijke Vernieuwing
- investeren in stedelijke vernieuwing - niet bij steen alleen
- 1983 - 2008 25 jaar breed beraad over de stad

De activiteiten van het Forum voor Stedelijke Vernieuwing worden mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van vele bij de stedelijke vernieuwing betrokken partijen (rijk, provincies, steden, bouwondernemingen, projectontwikkelingsmaatschappijen, institutionele beleggers, onderzoeksinstituten et cetera).

BESTUUR & RAAD VAN ADVIES

Bestuur:

Ir. W.J. Bodewes	Algemeen Directeur Amvest	voorzitter & penningmeester
Prof. dr. J.J.M. Hemel	Bijzonder hoogleraar Grootstedelijke Problematiek Wibautleerstoel UvA / Strategic planner Amsterdam Economic Board	secretaris
Drs. C.G. Gehrels	European Director Big Urban Clients Arcadis Nederland	lid
Ir. K. Laglas	Directievoorzitter Ymere	lid
Ir. M. de Langen	Bestuursvoorzitter Stadgenoot	lid
Drs. A.Th. van Delden	Plv. Directeur-Generaal Bestuur en Wonen Ministerie van BZK	adviseur

Raad van Advies:

Drs. E.M. Agricola	Gemeente Amsterdam
Ing. J.Th. Blok	Blok&Ko
Drs. C.B. van Boven	Woonzorg Nederland
E. van der Burg	Gemeente Amsterdam
Ir. M.A.E. Calon	Aedes vereniging van woningcorporaties
Prof. ir. K.W. Christiaanse	KCAP Architects&Planners / ETH Zürich
A.Th. Duivesteijn	City Planning, Architecture and Urban Policy
P. van der Gugten	Heijmans Vastgoed
Drs. R. Haans	de Alliantie
Drs. T.H. van Hoek	EIB
Ing. R.R. Huikeshoven MRE	AM
M. Jacobs	Gemeente Tilburg
Prof. dr. L.B. Janssen-Jansen	Wageningen UR
Ir. L.H. Keijts	Portaal
Mr. ing. J.F.A.M. van Kimmenaede	Van Wijnen Groep
Em. prof. dr. L.A. de Klerk	Universiteit van Amsterdam
Drs. ing. W.M.K. Krzeszewski	Staedion
Drs. ir. K. Leonard	Gemeente Maastricht
Drs. N.D.E. Maarsen MRE	Stadium / Round Hill Capital
Drs. M.B.T. Molenaar	Woonstad Rotterdam
Drs. G.R. van Randeraat	SITE urban development / MCD
Drs. B.A. Revis	Gemeente Den Haag
R. van der Schaaf	Gemeente Groningen
Drs. A.J.M. Schakenbos	Vestia
Prof. dr. P. Schnabel	Universiteit Utrecht / Eerste Kamer der Staten-Generaal
Drs. R.E. Schneider	Gemeente Rotterdam
Drs. D.J. Tijl	Ministerie van Infrastructuur en Milieu
Ir. P.O. Vermeulen	
Ing. J.P. van Zomeren	ERA Contour
J.H. Zwart	Timpaan